

TÓTH LÁSZLÓ

Integráció és regionalizáció a II. világháború utáni Európában

Európa mint nagyrégió a világrendszerben

A mai világrendszert, világgazdasági rendszert olyan hárompólusú világnak szokták tekinteni (az Egyesült Államok világhatalmi, katonai dominanciája mellett), amelynek Európa képezi az egyik pólusát. Ez a hárompólusosság fokozatosan alakult ki. A II. világháború utáni, a világ katonai, politikai és ideológiai megosztottságán alapuló kétpólusosságon belül a veszélyesebb, a nagyhatalmak és "kapcsolt részeik" közötti közvetlen konfrontáció, a nyílt ellenségeskedés, a hidegháború helyébe fokozatosan a gazdasági verseny lépett. Ennek egyik fő terepe a gazdasági befolyásért folytatott harc volt az időközben létrejött harmadik világban. Paradox módon a versengés itt erősített fel a nyílt ellenségeskedést, a hagyományos fegyverekkel vívott lokális háborúk váltak a pozíciószerezés és -megtartás elsőszámú eszközeivé, ahogy egyre nyilvánvalóbbá vált egy esetleges nukleáris háború végzetessége mindkét fél számára.¹

A változás-váltás *több folyamat* együttes hatásaként ment végbe. Ezek közül a jövő viszonyainkat, helyzetünket is meghatározó, *leglényegesebbek*, szinte csak felsorolásszerűen a következők:

a) A szocializmus mint világrendszer centruma Európában volt található. Ez Európát hosszú időn keresztül politikailag és katonailag kettéosztotta, a korábbi viszonyokat gyökeresen átalakította. A kapitalizmus világrendszerében Európa szerepét egyre kizárólagosabban Nyugat-Európa vette át, és markáns világgazdasági erőközponttá vált. Eközben a szocializmus (és értelemszerűen a "keleti blokk" európai országai) fokozatosan lemaradt a gazdasági versengésben. A kommunista diktatúrák bizonyos felpuhulása, a kezdeti gyors gazdasági növekedés egy időben létrehozta a *két rendszer konvergenciájának* vízióját, valamint azt a képzetet, hogy kénytelenek lesznek hosszú történelmi időszakban egymás mellett, egymást túrva létezni. Mindkét oldalról kíváncsossá vált ennek alapján a *gazdasági "Ki, kit győz le?"* kérdéséhez kapcsolódott.

Ebbe a gondolkodásba illeszkedtek egyik oldalon a kommunizmus építésének olyan programjai, amelyek a kapitalizmus gazdasági túlhaladását hirdették meg, és amelyek nyilvánvalóan utópiáknak bizonyultak. A másik oldalon viszont a szovjet

---

¹ A versengés hevességét jól mutatja, hogy az 1991. január 17-én megindított "Sivatagi vihar" fedőnevű Öböl-háború a XX. század 150. háborúja volt. E háborúk szinte kivétel nélkül a harmadik világban zajlottak. Az Öböl-háború tulajdonképpen még "utóregzés" volt a korábbi versengésnek, hiszen addigra a "szocialista világrendszer" már összeomlott.

rendszer gazdasági ellehetetlenítésének koncepciója fogalmazódott meg direkt módon, elsőként közismerten Brzezinski által.

Ebbe a folyamatba helyezhető az az *ambivalens politika*, amely az ismert erőforrás-pazarló növekedés belső feltételeit kimerítve, de az életszínvonal permanens növelésének és a teljes foglalkoztatottság fenntartásának a realitásokat nem figyelembe vevő "hitelvű" szociális szempontjait fogalmazta meg és próbálta érvényesíteni a "kommunizmus illetve fejlett szocializmus" építésének különféle programjai révén. A szovjet gazdasági befolyás egyre nyilvánvalóbb gyengeségei és az akkor még a stratégiai szempontok mellett megjelenő új taktika, a békés együttélés továbbfejlesztéseként a két rendszer gazdasági kapcsolatainak elfogadása nagyban hozzájárult Európa keleti felének külső eladósodásához.²

Az, hogy nem a működő, hanem szinte kizárólag a kölcsöntőke hatolt be ide, több tényező következménye volt. Ezek egyfelől a szocialista gazdaságelvekből, azok alkalmazásából és korlátozó hatásaiból eredtek, másfelől a tőke bizonyos fenntartásaiból, továbbá a gazdaságot a makroszférán illetve az államon keresztül, és a nemzetközi tőke számára könnyebben befolyásolható, ellenőrizhető módjából.

A kölcsöntőke-import – a dolgok logikájából következően – egy hosszú távú függés felé menetelést eredményezett, egy adósságspirál kialakulásához vezetett. Ez pontosan beleillett a Brzezinski-féle gazdasági fojtogatási elképzelés kereteibe, annak mintegy eszközeként funkcionált. A baj csupán az, hogy a dolog "túlpörgött"! Az adósság még most is fékezi a gazdasági kibontakozását, sőt egyre veszélyesebben, elemi erővel feszegeti a gazdaság működőképességét akkor, amikor a rendszerváltás bekövetkeztével ennek a fojtogatásnak a politikai alapja megszűnt! Mindez instabilitást visz a mai és a jövő európai viszonyokba. Európának sokkal nagyobb erőfeszítéseket kell tenni a viszonyok stabilizálásáért, mint azt korábban hitték. Ennek komoly gazdasági "ára" van, amely egész Európa jövő világgazdasági pozíciói szempontjából (a másik két pólussal szemben) egyértelműen hátrányos.

b) Néhány mondat erejéig a tőke, a termelés és a technológia nemzetközi allokációjának Európát érintő kérdéseit is megemlítjük. Ez az allokáció döntően a transz- vagy multinacionális vállalatok révén megy végbe. Azt a "klasszikus" De Gaulle-i parafrázist, amely szerint "Európa az európaiaké", mára elfelejtette a világ. A tőke internacionalizáltsága globális jellegű, a nemzetközi tőkemozgások és a transznacionális vállalatok (még, ha "nemzeti színekbe" is csomagolják esetenként őket) igazából globális stratégia alapján áramlanak, illetve működnek. Ebből, és csupán ebből a szempontból érdekes az is, hogy mi van és mi lesz Európának a volt szovjet érdekszférába tartozó részén. A globális stratégia részeként lényegében azonos magatartás, azonos vagy hasonló szempontok érvényesítése várható a működő tőkétől, függetlenül attól, hogy az konkrétan melyik gazdasági centrumból származik. Ha árnyalatnyi különbségek fel is fedezhetők, azok inkább csak a kissé jobb helyismeretből, a korábbi tradíciók valamilyen halvány továbbéléséből, esetleg szimpátiából stb. fakadhatnak, nem pedig érdemi különbségekből.

A transznacionális működő tőke beáramlását a volt szocialista országokba az adott ideológián nyugvó politika korábban szinte teljesen lehetetlenné tette. Nem elképzelhetetlen pedig, hogy különösen a '80-as évektől a transznacionális vállalatok

² Természetesen az eladósodottság országoként nagyon eltérő volt, és főként Magyarország és Lengyelország esetében vált kritikussá. Ahol viszont főként ideológiai megfontolásokból nem volt jelentős a külső tőkebevonás, az alacsony teljesítmények miatt romlott le a gazdaság és az életszínvonal.

befektettek volna ezekben az országokban, vagy legalábbis közülük azokban, ahol a beruházások biztonsága, a gazdálkodás viszonylagos szabadsága ezt kívánatossá tette volna számukra. Ebből a szempontból *Európa ezen fele a transznacionális tőke szempontjából az elmaradt lehetőségek terepének tekinthető.* Máig mindig nyitott kérdés, hogy ez a lehetőség kihasználható-e, és ha igen, hogyan használható ki mind a potenciális tőkeexportőrök, mind a donorok oldaláról. Egész Európa szempontjából meghatározó, hogy a jövő milyen választ ad erre a kérdésre.

c) Amerika mellé gazdasági tekintetben fokozatosan felzárkózott két másik centrum, Nyugat-Európa és Japán is, amelyek ugyan egymástól és Amerikától is eltérő jellegzetességeket mutattak, azonban közös jellemzőjük volt, hogy a *lokális és regionális protekcionizmus* érvényesítésével igyekeztek pozícióikat javítani, ami - más tényezők hatása mellett - a védett belső piac révén *növekedési hatást indukált* egészen a '70-es évek elejéig. A *globalizáció folyamatának felerősödése és a világgazdasági aranykor* ezzel (is) összefüggő vége azonban ezt a helyzetet megváltoztatta. Az olcsó erőforrásokra alapozott pazarló technikai fejlesztés lehetőségeinek kimerülése a három centrum közül főként Nyugat-Európát érintette érzékenyen, a struktúra átalakításának nehézségeivel itt voltak a legnagyobbak, ebből eredően a folyamat időben is itt húzódtott el legtovább. Ennek tükröződéseképpen a *lemaradás érzete*, az "euroszklerózis" képzete (és természetesen tényei is) a '80-as évek elejéig *elégge általános és meghatározó volt az európai gondolkodásban.*

d) A *harmadik világ* fokozatos kialakulása a '60-as évekre a politikai és a gazdasági világtérképet is átrajzolta. A harmadik világ a "klasszikus" európai gyarmattartók kizárólagos érdekszférájából a két szuperhatalomnak a világ katonai-politikai újrafelosztásáért folytatott versengési terepévé vált. A lokális háborúkkal azonban nem sikerült a világhatalmi pozíciók gyökeres megváltoztatása, sőt, mindkét szuperhatalom elszenvedett egy-egy olyan vereséget, amelyek belső morális válságot okoztak és a harmadik világban egyaránt presztízsveszítéssel jártak számukra.

Ekközben a harmadik világban *erőteljes gazdasági differenciálódás* játszódott le, három nagy csoport elkülönülésével. Az egyik az olajtermelők meggazdagodó, de ezt hosszú távú előnyökre változtatni nem nagyon tudó, a kapitalizmus világrendszerébe függő módon integrált országcsoport lett. A másik - főleg Távol-Keleten - az *újonnan iparosodott országok (NIC)* csoportja, amely egy újkeletű gazdasági csodát valósított meg. Ezek leginkább Japán "holdudvarában" léteznek, és növekedésüket főként ennek, valamint annak köszönhetik, hogy Amerika kezdetben gazdaságilag nem nagyon tudott velük mit kezdeni, ezért nem váltak egy USA-Japán vetélkedés színterévé. A harmadik csoport a *végzetesen lemaradók*, amelyek közül sokan - jellemző módon - *hosszú időn keresztül a szovjet érdekszférába kerültek.* Ezek szívtották leginkább a nyugtalanságot a világban, miközben *számatlanul élték fel azokat az erőforrásokat*, amelyek a legkülönbébb segélyek és egyéb támogatások formájában a politikai vazallusságért cserébe követeltek és kaptak is. Nyugat-Európa számára a harmadik világ változásai annyiban voltak érdekesek, hogy a korábbi, gyarmati jellegű kapcsolatok lazulása miatt át kellett gazdaságuk struktúráját alakítani, ami átmenetileg technikai megújulási folyamatot is kiváltott. Ezzel szemben az egyébként is forráshiányos kelet-európai országokból ezekbe a fejlődőkbe "átcsepegtetett" és ott elpazarolt dollárok nemcsak, hogy fokozták ezen gazdaságok leromlási folyamatát, de perspektivikusan is hiábavalóknak bizonyultak.

2. A szubregionális európai viszonyok

Integráció és regionalizáció a '70-es évekig

A következőkben figyelmünket azokra a nagyhatalmi politika által vezérelt, de jellegüket tekintve mégis csak főként *gazdasági momentumokra* irányítjuk, amelyek nagyjából a '70-es évtized közepéig játszódtak le Európában. Ezek ugyanis mindenki számára nyilvánvalóan döntő módon határozzák meg a mai helyzetet. Vagyis a hangsúlyt azokra az integrációs folyamatokra helyezzük, amelyek a globalizáció korszaka előtt játszódtak le, de mindmáig ható következményeik vannak. Azt vizsgáljuk, hogy az Európán belüli és különösen a volt KGST-integráció folyamatai mennyiben "fedték le" a regionalizációt, mennyiben voltak azzal szinkronban vagy aszinkronban.

A szakaszhatár kijelölése több okból sem önkényes. *Először*, ekkor ért véget a II. világháború utáni *"világgazdasági aranykor"*. Egyrészt ekkorra fulladt ki a nyugati boom, amit az olajválság, a háború után nem ismert, tömegessé vált munkanélküliség, az ezzel párhuzamosan meglódult infláció és a gazdasági struktúraváltás kényszerűségének együttese jelzett. Másrészt a keleti blokk is válaszüte elé került. Ekkor kezdtek csökkenni azok a már jelzett *növekedési energiák*, amelyek a pazarló felhasználás következtében az egymás után sorra kerülő erőforrások szép lassan kimerültek. A korábbi növekedési trend meredeksége érzékelhetően csökkent. A rendszer változtatásának, megreformálásának igénye egyfelől, a korábbi elzárkózás és feltétlen ellenségeskedés oldására irányuló törekvés másfelől, jelzői voltak ennek a fordulópontnak. A frazeológiában ez az extenzív fejlesztési források kimerüléseként, az *extenzív fejlődési szakasz végeként* jelent meg. *Másodszor*, a *világméretű, forradalmi technikai-technológiai változás* ekkorra kezdte érezhetően globalizálni a világot. Ez a változás gyökereiben kérdőjelezte meg a II. világháború utáni status quo-t, amelyen az integrációk addigi felfogása és működése nyugodott.

Kezdetben az Európán belüli *integrációs folyamatok fő mozgatója* is kétségkívül a *nagyhatalmi politika* volt. Ez abban nyilvánult meg, hogy a hidegháború az integráció katonai-politikai szervezeteinek kívánta meg az elsőbbséget, ennek rendelődnék alá a gazdasági megfontolások. A Marshall-segély példának okáért a kontinens nyugati felének újjáépítését amerikai, külső erőforrásokkal az atlanti politika jegyében szolgálta. A *nyugat-európai gazdasági integráció* fokozatos horizontális és vertikális kiterjesztése (Montanunio, Euratom, majd az EGK) pedig ennek a politikának olyan lépéssorozataként is értelmezhető, amely lépésről-lépésre javította a Nyugat politikájának gazdasági feltételrendszerét. Ennek az integrációnak *meghatározó jellemzője, alapfilozófiája a protekcionizmus* volt (és nem az autarkia, mint ahogyan sokszor félremagyarázzák), amely paradox módon az ellen az Amerika ellen is(!) fordult, amely a politikai integrálódás elindítója, fő mozgatója és éltetője volt. Azt, hogy az integrációban résztvevő országok egymás közti kereskedelmi és egyéb gazdasági kapcsolatai erőteljesebben nőttek, mint a harmadik országoké, az irányuló kapcsolatok, nem lehet az autarchiára törekvés bizonyítékaként felfogni, hiszen az integráció külső kapcsolatai is intenzívebben növekedtek, mint mondjuk a világkereskedelem egészéé.

Gyökeresen más helyzet állt elő *Európa keleti felében*. A Szovjetunió érdekszférájába került térségnek az a nagyobb része, amelybe Magyarország is

tartozott, gazdaságilag eredetileg fejlettebb volt annál az új közegnél, amelybe került. A háború pusztításai a korábban felhalmozott nemzeti vagyon jelentős részét megsemmisítették, azonban a termelési kultúrában, a munkaerő kvalifikáltságában és nem utolsósorban a tőkés piacgazdálkodásban szerzett (bármely felemás, és a nyugatihoz képest jóval elmaradottabb és megkésettőbb) tapasztalatokban mégis potenciális előnyöket biztosítottak volna egy szerves fejlődéshez.³

Ezt azonban lehetetlenné tette az a diktált gazdaságfejlesztés, amely az oly sokat emlegetett, "nem az adottságoknak megfelelő irányba" vitte ezeket a gazdaságokat. A hadigazdaság kiépítésének és minden más racionalitást elimináló, abszolutizált célja a "vas és acél országává" igyekezett formálni bennünket, de a többi hasonló rossz sorsú országot is. A "feladat" végrehajtásának eszközeként jelent meg a KGST, amely viszont *mint integrációs típusú képződmény autarchiás* (és nem protekcionista) *jelleget hordozott*. Ennek csak egyik oka volt a nyugati embargó, ami viszont más szempontból érdekes számunkra. Legalább akkora, ha nem nagyobb jelentőséggel bírt a szocialista ideológia és a megkonstruált ellenségkép, továbbá a "klasszikus", szovjet tervgazdálkodás természete, benne az *eredeti szocialista tökefelhalmozás* ideája és gyakorlata, amely "tatárjárás" módjára pusztította javainkat.

Ha a második világháború utáni status quo-n felépült integrálódási folyamat hosszú távú és mindmáig ható következményeit röviden akarnánk megfogalmazni, az lényegét tekintve abban foglalható össze, hogy *a kis európai KGST-országok közül csak azok, amelyek a háború előtt fejlettebbek voltak annál a közegnél, amelybe kényszerűségből belekerültek, újra elveszítették a lehetőségét a take-off szakaszba történő átmenetelüknek*. Az a szovjet modell által felkínált modernizációs út, amelyre kénytelen-kelletlen ráléptek, alapvetően *zsákutcának bizonyult*, még akkor is, ha később megpróbálkoztak bizonyos "mellékutakon" a pályakorrekcióval.

Amennyiben elfogadjuk ezt a megállapítást, implicite azt is állítjuk, hogy *ezeknek az országoknak a gazdasági vesztesége a közfelfogással és esetenként a napi politikai propagandával szemben nem a Szovjetunióval folytatott kereskedelembe elszenvedett terms of trade típusú, hanem a take off elmaradásából származó, az előbbinél minden bizonnyal összehasonlíthatatlanul nagyobb, és következményeiben számtalanszor súlyosabb veszteség volt!*⁴

A kétfajta integrálódás számos egyéb, jelentős dologban különbözött egymástól, amelyek a mai helyzetre nem hatás nélküliek. Ezek a *különbségek* az integrációra ható ideológiából és ezen nyugvó érdekvizonyokból, valamint az integrációs részfolyamatok diverzifikált sebességéből következnek, és természetesen az adott régió természeti és művi környezetének elemeitől is függnék. Itt főként a kelet-európai integrálódási folyamat néhány sajátosságára utalunk, amelyek öröksége ma is meghatározó. A jobb híján *KGST-integrációnak* mondott alakulatra a következők voltak jellemzők:

1. A keleti integráció *a szocialista gazdaság azon elvére épült, amely a tőkével, mint jövedelemtermelő értékkel való gazdálkodást gyakorlatilag "kihagyta" a rendszerből*. Ez egyaránt vonatkozott a működő és a pénztőkére, aminek egyenes

³ Erre enged következtetni például az első hároméves terv sikere Magyarországon, amely még nem a kifejezett szocialista termelési mód időszakára esett – egyéb, számottevő konjunkturális tényezők figyelembe vétele mellett is.

⁴ A későbbiekben még visszatérünk erre a problémára a Kornai [1993] és mások által "transzformációs visszaesésnek" nevezett jelenség kapcsán.

következménye volt a tőkeáramlás, illetve a nemzetközi tőke integráción belüli szinte teljes hiánya. A hiány nemcsak az integráció "féloldalasságát", hanem főként az ebből következő instabilitást eredményezte, miközben negatív hatással volt a regionális szintű hatékonyságra is. *A munkaerő, mint termelési tényező* mozgását az integráción belül inkább politikai megfontolások miatt, mintsem ideológiai alapokon korlátozzák, bár ma már nem lehet igazán tudni, hogy a "teljes foglalkoztatottság" elve, mint kíváncsi érvényesítése mennyire játszott szerepet ebben. Az ideológiai-politikai sajátosságokhoz sorolható az is, hogy a "testvéri segítségnyújtás" ürügyén olyan, a *régió messze kívül lévő, a legtipikusabban perifériás országokat is bevontak az integrációs szervezetbe*, amelyeknek gyakorlatilag semmi közük nem volt az integráció lényegi folyamataihoz, inkább csak az volt a célja, hogy így pumpáljanak át erőforrásokat a szovjet nagyhatalmi politikai célok érvényesítéséért (és az elit privilégiumainak biztosítására) a világ más régióiban. Így került be kezdetben mindjárt Mongólia, később Észak-Vietnam és Kuba a "klubba", ahol egyébként semmi más (főképpen nem regionális) megfontolás nem indokolta tagságukat.

2. A tőkekapcsolatokat, mint alapot nélkülöző *kereskedelmi illetve árukapcsolatok* is sok sajátosságot mutattak, melyeknek következményei még sokáig érezhetők lesznek. A nagyhatalmi célok biztosításához szükséges erőforrásokkal és egyéb javakkal való ellátás a "tervszerű árukapcsolatok" megszervezését involválta. Az ellátás és az ezt biztosító mérlegelv érvényesítése mind a rövid, mint a hosszabb távú cserekapcsolatokban meghatározó elv lett. *Az erőforrás-korlátos gazdasági rendszer* logikájából következően az árucserék intenzitását mindig a gyengébb képességű fél korlátozza be, mégpedig a reális értékviszonyok ismeretének hiányában naturális oldalról. A nemzetközi kooperáció és munkamegosztás ennek megfelelően alakult, a szakosodás-szakosítás egy nemzetközi "agytröszt", tervező centrum irányítása alatt. Ennek a szakosításnak különös jellemzői voltak, melyeknek következményeivel a térség országai most küszködnek, és még egy jó ideig küszködni is fognak.

a) Önmagában már az maradandó nyomot hagyott a gazdaságok szerkezetén, hogy olyan ágazatok fejlődtek fel, amelyek működése - a szükséges erőforrások hazai hiánya illetve elégtelen volta következtében - úgy lett *egyik oldalról importfüggő*, hogy a másik oldalon egy *egyoldalú exportfüggőséggel* párosult az integráción belül. Így bármelyik oldalon keletkeztek zavarok, azok azonnal transzformálódtak a másikra. A piaci viszonyok hiánya, primitívsége következtében a zavarok mindennaposak voltak, amelyeket "tűzoltó" jelleggel az államközi kapcsolatok szintjén lehetett (és kellett) leginkább elhárítani. A KGST szétesésével nyilvánvalóan azonnal "lebénult" a stimuláló rendszer, a gazdaságok érintett szegmensei pedig "megrogyantak". Újjáélesztésük szinte lehetetlen, mert mindeközben technikailag elavultak, nemcsak fizikailag, hanem átvitt értelemben is "rozsdametétké" váltak.

b) Az integráción belüli árucseré más, még sokáig fennmaradó következménye a volt kis európai KGST-országok számára, újabban pedig a Szovjetunióból kialakult, a volt szovjet utódállamoknak Oroszországtól létrejött *energia-függősége*. A dolog még az energiabőség korszakában kezdődött, de "kőkeménnyé" az olajárrobbanás után vált. *Az energia-ellátó rendszerek* erre alapozott kiépítése valójában már nem pusztán integrációs folyamat volt, hanem *egy sajátos és szinte kizárólagos régióképző erőter.* Ez mindmáig olyan kohéziót eredményezett, amely az egyoldalú kiszolgáltatottság veszélyét hordozza magában (a "csapokat" el lehet zárni), szélsőséges esetben akár zsarolás eszközzé válhat. Erre sajnos már van is

példa, hiszen a balti államok vagy Ukrajna esetében Oroszország politikai indíttatásból többször fenyegetőzött az energiaszállítások leállításával. Kis túlzással még az is megkockáztatható, hogy például a balti államok ipara – amely a valamikori szovjet feldolgozó ipar "krémje" volt – az energiafüggőség következtében szinte orosz kezekben van.

A *kohézió erőssége* több okból következően is nagy. Egyrészt a meglévő energiarendszer, az energiahálózatok "szétverésének" és egy új kiépítésének költségei gyakorlatilag megfinanszírozhatatlanok. Legfeljebb a meglévő nagy európai rendszerek valamilyen szintű összekapcsolása lehetséges belátható időn belül. Másrészt az energia más, alternatív forrásból való beszerzése sem könnyen megoldható, egyes országok számára pedig egyenesen lehetetlen. Elvileg Magyarország, valamint Szlovákia és Csehország az Adria vezetékén még elfogadható költségek mellett juthatna más forrásból kőolajhoz, amit viszont a délszláv háború rendkívül bizonytalanná tesz. Ez azonban csak egy része az energiának. A földgáz és a villamos energia még ezeknek az országoknak az esetében is szinte kizárólag a volt Szovjetunió utódállamaiból, elsősorban Oroszországból szerezhető be. Ma még ennek a körülménynek nem nagyon érezzük az igazi súlyát, mert a gazdasági visszaesés következtében az energia-igény a korábbiakhoz képest talán inkább csökkent, mint nőtt. Azonban egy *gazdasági nekilendülés időszakában a dolog döntő jelentőségűvé válhat*, amennyiben a növekedés – még energiatakarékos fejlesztések esetén is – pótlólagos energiaigényt támasztana. Az energia hiánya a növekedést ellehetetleníthetné, vagy legalábbis komolyan korlátozhatná, fékezhetné. Erre talán már most komolyan kellene gondolnunk, és keresnünk kellene azokat a lehetőségeket, amelyek oldhatják az energiakorlát szorítását. *Az árukapcsolatoknak az integrációban kialakított rendszere így függ össze a művi környezettel, amelyet maradandóbban hozott létre, mint amilyen maradandó maga az integráció volt. Ez a művi rendszer azonban nem fedi le semmilyen formában azokat a természeti rendszereket, elsősorban a vízgyűjtő rendszereket, szárazföld-tenger rendszereket, összefüggő éghajlati-klimatikus térségeket, amelyek a régióképződés természetes alapjaiként szolgálnak. Így tehát talán inkább zavaró, semmint segítő szerepet játszik abban, hogy a volt szovjet blokk utódállamai – közöttük Magyarország – más erőterbe integrálódhassanak.*

c) Volt munkamegosztásnak és az árucserének még egy sajátos területe a KGST-n belül, a *mezőgazdasági termékek és az élelmiszerek forgalma*. A mezőgazdaság egy különleges – nemzetgazdasági nagyságrendjét jóval meghaladó társadalmi-politikai jelentőséggel bíró és speciális kormányzati bánásmódot igénylő – szegmense minden társadalomnak. Mint ismeretes, a szocialista rendszer ezt a különlegességet úgy kezelte, hogy annak hatására a beteg (mármint a mezőgazdaság) egyre rosszabbul lett. A blokk globális élelmiszer-hiányának krónikussá válása egy alapjaiban hibás agrárpolitika következménye volt. *A mezőgazdaság újratermelési sajátosságai*, - mint a döntő termelési tényező, a föld korlátozott helyettesíthetősége és merevsége, a biológiai folyamatok meghatározó volta, az ezeken nyugvó különleges monopólium(ok) és a tőke ezzel összefüggő és más okokból is származó értékesülési problémái - a frazeológiával szemben a lényegében bémunkára alapozott nagyüzemi gazdálkodással csak nagyon korlátozottan kapcsolhatók össze. Ennek figyelmen kívül hagyása tekinthető a permanens agrárprobléma alapjának.⁵

⁵ Ebből a dologból Magyarország hál' istennek "kilógott".

Az egyes országok élelmiszerhiánya sajátos módon mégsem erősített az integrálódást az agrárszektorban. Ennek az okai ugyancsak abban a heterogenitásban gyökereztek, amelyet más szempontból is érintettünk. Az élelmiszerbiztonságot az ellenséges világ léte mellett az élelmiszerönellátásban látta minden ország külön-külön biztosítani, hiszen az a kölcsönös bizalmatlanság, ami a tradicionális kulturális, etnikai, fejlettségbeli különbségeken alapult, még a táboron belül is megvolt. Az élelmiszerek importjával ezért még egymás között is inkább csak alkalmasszerűen, kényszerpályás helyzetekben éltek, amire a belső berendezkedéssel, továbbá a gazdaság működési elveivel és gyakorlatával összefüggésben lehetőség is volt. Az élelmiszer valamilyen elfogadható szintű, az egész lakosságra kiterjedő biztosításának szociális szempontja a minőségre magától értetődően indifferens volt.

Mindezen okok és körülmények hatására egy közös, összehangolt, stratégiai jellegű regionális agrárpolitikának még a körvonalai sem bontakoztak ki. Az "extenzív szakasz" végének nehézségeire válaszul elhatározott Komplex Program ugyan magától értetődően tartalmazott egy élelmiszer-célprogramot, azonban ez már születése pillanatában halálra ítéltetett.

A két integráció (s szervezet) egymástól eltérő jellege alapján fejlődésük homlokegyenest ellentétes volt. Amíg az egyik megerősödött, és többé-kevésbé koncentrikusan kibővült, addig a másik a felgyülemlett feszültségek következtében szinte egy pillanat alatt "szétrobbant". Ez a vég a katonailag-politikailag kétpólusú világ megszűnésének egyik leglátványosabb európai kifejeződése volt.⁶

Mindkét változási folyamat – más-más előjellel ugyan, de – ugyanazt a következtetést sugallja: az integráció alapja mindkét esetben inkább a hatalmi-politikai összetartozás volt, semmint valamiféle karakterisztikus regionális erőter. Az integrációba tartozók addig maradtak változatlanul együtt, amíg ezek a viszonyok kívánták, illetve szükségessé tették. Egymás közelsége csak mint általános, de nem kizárólagos kerete, feltétele volt az integrációnak. Vagyis a regionalizáció önmagában nem integrációképző erő, fordítva viszont az integráció segítheti, előidézheti regionális erőter vagy erőterek kialakulását, és mint ilyen, akkor is kohéziós hatást gyakorol, amikor az integráció már nem létezik, vagy messze kerül eredeti állapotától. Amit e tekintetben főként negatív oldalról elmondtunk Európa keleti felére, az pozitív előjellel (ez természetesen önmagában nem értéktétel) a nyugati részre is igazolható lett volna.

Azt, hogy az integráció és a regionalizáció mennyire nem fedik le egymást, és mennyire nem párhuzamosan egzisziálnak, több ténnyel is alátámasztható. Egyik oldalról például meggyőzően bizonyítja a korábban keletkezett – és céljaiban az akkori EGK-nál ugyan szerényebb, lazább, de mindenképpen integrációs jegyeket viselő – EFTA fokozatos önfelszámolása és az EGK-ból EK-vá, legutóbb EU-vá transzformálódott másik integrációba olvadása, ahol mondjuk a két szélső póluson mára található Finnországot és Görögországot gyakorlatilag semmiféle érdemi regionális kapocs nem köti össze egymással.⁷

⁶ A dolog persze fordítva is interpretálható, mert az ellenkezője is igaz: a kétpólusú világ megszűnésében az európai változások játszották a katalizátor és/vagy a reagens szerepét, amiben Magyarországnak a nyugati határ megnyitásával az NDK állampolgárai számára vitathatatlan szerepe volt, még ha magának a szerepnek az értékelése körül viták is vannak.

⁷ Az természetesen igaz, hogy egy magasabb szerveződési szinten Európa régió Amerikához képest. Az azonban, hogy a fent említett két országot egyaránt az Atlanti Óceán választja el Amerikától, keleten pedig az

A volt szocialista országok az Észak-Dél tengely mentén

Az alcímben jelzett kört azonnal *leszűkítjük* Európára és a volt Szovjetunió utódállamaiból azokra, amelyek Európában vannak. Ezt nemcsak *praktikus, hanem elméleti megfontolásból* is tesszük. A *praktikus megfontolás* az, hogy elemzésünk végső tárgya és értelme, Magyarország ebben a makrorégióban van. Az *elméleti* pedig, hogy a fejlődő világ ún. szocialista (és volt szocialista) országai lényegében semmilyen közös jellemzővel nem rendelkeztek (rendelkeznek) az európai volt szocialista országokkal. Legfeljebb a számukra "összébarkácsolt", "speciális" kommunista ideológia, a politikai diktatúra és a társadalmi tulajdon "kódös" formái, valamint ideig-óráig a közös ellenségkép (ami esetünkben sokkal inkább konkrétan a volt gyarmatosítókban öltött testet és nem a kapitalizmusban, mint társadalmi-gazdasági rendszerben) okozhatott olyan látszatot, hogy a "világszocializmus uniformisában" mondjuk az egykori Csehszlovákia és Nyerere Tanzániája közös nevezőre hozható.

A volt európai szocialista országok – gazdasági fejlettségüket és polgárosodottságukat alapul véve — a két világháború között a később NDK-vá lett német területek és talán az azóta önállóvá vált Csehország kivételével *Nyugat-Európához képest periférikus helyzetben voltak*. Ez a periférikus helyzet azonban semmiképpen nem volt azonos azzal, amit a '60–70-es évektől a neomarxisták alapján a társadalomkutatók a mai viszonyok között értelmeznek. Itt ugyanis a múlt század közepétől-utolsó harmadától komoly polgárosodás indult meg, a kapitalizmus szilárdan megvetette lábát, az ipar fejlődése látványosan beindult, a piaci viszonyok (a tőkepiacot is beleértve) a gazdasági kapcsolatok általános formáivá váltak stb.

A fejlett Nyugat-Európához képest inkább a megkésetttség, az ebből fakadó alacsonyabb gazdasági fejlettség és életszínvonal, a gazdaság kevésbé fejlett ágazati szerkezete (például az agrárszféra és a kitermelő ipar, valamint az alapanyag-gyártás túlsúlyos szerepe) és alacsonyabb technikai színvonala volt jellemző, továbbá a korábbi belső felhalmozás miatti elégtelen hazai tőke pótlásához és kiegészítéséhez a külföldi, zömmel nyugat-európai tőke igénybe vétele, amely ha nem is látványos, de mindenképpen jelentős külső gazdasági függőséget eredményezett.

Európa "szegényházába" azonban nem csupán a később "szocialistává tett" országok tartoztak, hanem a dél-európai országok, valamint a skandinávok közül a norvégek és különösen a finnek. A II. világháború után viszont az európai periféria-országok két irányban "fejlődtek". Közülük egyesek a szovjet megszállást követően a szovjet érdekszféra kényszerű részeseiként – a szerencsés Ausztria kivételével, amely 1955-ben ki tudott szabadulni ebből a státusból – az ismert kényszerpályára kerültek, míg másoknak egy viszonylag hosszú, 30–40 éves perióduson belül előbb-utóbb megadatott a fejlett Nyugat-Európához integrálódás esélye, amit egyesek jobban, mások kevésbé jól ki is tudtak használni.

E szerencsések *felzárkózása-felzárkóztatása öt tényező együttes hatásaként* következett be:

Ural Ázsiától, lehet ugyan közös ismérv, azonban ennek gyakorlati szempontból adott szinten önmagában nem túlságosan sok értelme van.

– a kelet-nyugati szembenállás miatt *Nyugatnak politikai-katonai érdeke* volt saját pozícióinak erősítése, melyhez a gazdasági stabilitás alapfeltétel volt (beleértve ebbe azt is, hogy a görög, portugál és spanyol jobboldali diktatúráktól meg kellett szabadítani Európa nem szocialista részét);

– a felzárkózás vagy annak kezdete akkor következett be, amikor a *világ gazdaság*, benne Nyugat-Európa gazdasági *lendülete* még javában tartott, ezért lehetett viszonylag különösebb nehézség nélkül "segíteni", illetve tőkét pumpálni ezekbe az országokba;

– az egyes országok *felzárkóztatása időben nem egyszerre jelentkezett*, ezért egy vagy egy-két ország speciális helyzetére viszonylag könnyebb volt koncentrálni;

– a folyamat egy olyan *integrációs viszonyrendszerbe* kapcsolódott, amelynek középpontjában egy rendkívül jelentős kohézióra képes integrációs szervezet, a Közös Piac állt, amely az integráció mélységi, vertikális elmélyítésével együtt a horizontális terjedésre, kibővülésre is keretet biztosított;

– habár ezek az országok korábban periférikusak voltak, a világháború utáni időszakban továbbra is a tőkés gazdaság, a piacgazdálkodás keretei között működtek (szemben a szocialistákka váltakkal), emiatt gazdasági mechanizmusok eleve harmonizált a fejlettekével, ilyen értelemben nem létezett transzformációs probléma.

Vagyis a Kelet-Nyugat szembenállás – mint azt korábban más összefüggésben már jeleztük – hozzásegítette ezeket a "szerencséseket" ahhoz, hogy mire ez a szembenállás megszűnt, a Dél vagy "Fél-Dél" helyzetből a Nyugat vagy "Fél-Nyugat" státuszba kerülhessenek, ahol az integráció keretei között a gazdaságilag fejlett nyugati világban való stabil megkapaszkodásuk reálisnak mondható.

Gyökeresen más a helyzet a *többi*, a korábbi európai periféria-félperiféria országokkal. Elemeztük már, hogy az Európából történt gazdasági kiszakadás-kiszakítás, a fejletlenebbekkel való kényszerű házasság mi mindennel járt a korábbiakban, aminek következményeit most "nyögjük". Súlyosította ezt a helyzetet, hogy ez a szubrégió végig a Nyugat nyomása alatt állt, *nemcsak ideológiai-politikai téren*, hanem a gazdaság "megbicsaklott" fejlődését és eltorzulását, az erőforrások eliminálását főként befolyásoló *gazdasági és katonai tekintetben is*. A legutóbbi, mintegy két évtized gazdasági és politikai fejleményei, mindenekelőtt a szubrégió országai többségének eladósodása, a take-off felemás eredményeinek megsemmisülése, a "KGST-fantomintegráció" reformálhatósága stb. szinte behozhatatlan veszteségeket eredményezett (Kozma [1993]).

Az az országcsoport, melynek tagjai között található Magyarország is, az előzők miatt hihetetlen sok olyan - jellegében rendkívül heterogén, emiatt nehezen átlátható és kezelhetetlen – *problémával* küzd, amelyek külön-külön, önmagukban is nehezen kezelhetők és megoldhatók lennének.

A *jövőkép szempontjából* ezek közül a – Szira Tamás találó kifejezésével élve – "törmelékövezet" (Schütterzone) jelleget említhetjük *elsőként*, ami azt jelenti, hogy ez a szubrégió Oroszország és Nyugat-Európa közé ékelődve állandósult feszültségben létezik, amelyet a Kárpát-medence geopolitikai ellentmondásossága okoz. Nevezetesen, hogy ez a térség (mindenek előtt a tágabban vett Kárpát-medence) gazdaságföldrajzi értelemben egység, nemzet-politikai értelemben viszont tartalmaz korlátozott szuverenitást, magas "rezsivel" működő elkülönült kisállamok együttese, amelyet a közös kulturális-történelmi hagyományok léte és a hasonló mentalitás ugyan összefűz, azonban az "ideáltípus" nemzetállami eszme – a proletár internacionalizmus

ellenreakciójaként is felerősödvé – darabokra szaggat és a megváltozott körülményekhez történő alkalmazkodást nagyon megnehezíti. (A Schütterzone kifejezést tudomásunk szerint Szira [1993] használta először.)

Másodszor, a nemzetközi politika síkján, a centrumok vetélkedése oldaláról ez az országcsoporthat vákuumhelyzetben van, pillanatnyilag "senki földjének" tekinthető, így módon *potenciális befolyási övezet*. Ezt a státuszt mind a centrumok, mind az érintettek tudják, továbbá azt is, hogy előbb-utóbb ennek meg kell szűnnie. Az érdekek és aspirációk azonban a szubrégió belül és kívül is divergálnak, ezért sem állítható a "tülekedésen" túl, hogy akár csak a "visegrádiak" egységesek lennének az EU-hoz való viszonyulásukban. Ha nem is a csatlakozást kérdőjelezzük meg, azonban érzékelhető, hogy van, ahol a német orientáció az erősebb, van, ahol a potenciális német túlsúlytól való félelem. Lengyelország amerikai orientációja látszik a négy között a legerőteljesebbnek, és úgy tűnik, hogy az USA is leginkább vele "kokettál". Mégis a három fejlett centrum egymás közötti vetélkedése, valamint a centrumokon belüli erőviszonyok, illetve ezek alakulása dönti majd el, hogy ki vagy kik, és milyen gyorsan nyomulnak be a mai vákuumba.

Ugyanakkor nem szabad azt a lehetőséget sem figyelmen kívül hagyni, hogy egy "magához térő, feltámadó" és gazdaságilag, katonailag megerősödő Oroszország is reorientálódik, különösen akkor, ha az európai centrum meggyengülne, integratív kohéziója csökkenne, amire szinten vannak utaló jelek.

A senkiföldje-helyzet következménye más oldalról, hogy a szubregionális konfliktusok veszélye felerősödött, mi több, a volt Jugoszláviában már több éve folyik véres háború (amely állítólag a XX. század 151. háborúja). A mai globális világban az ilyen konfliktusok, háborúk nehezen megelőzhetők és nem igazán kezelhetők. Ez a körülmény óvatosságra készíteti a centrumokat a befolyásolás kiterjesztése tekintetében, főként – mint ez nyilvánvalóvá vált Bosznia esetében –, ha nincs sem közvetlen katonai fenyegetettségük, sem olyan alapvető gazdasági érdekük, amely katonai beavatkozásra készítené őket.

A harmadik az ún. "transzformációs probléma", amit a magyar szakirodalomban Kornai János elemzett elsőként részletesen, és amelynek a lényege a szocialista tervgazdálkodásból a tőkés piaczgazdálkodásba való átmenet. A posztiszocialista országok korábbi deformált gazdaságai az átmenet során – az elmúlt évek tapasztalatainak alapján – szükségszerű "transzformációs veszteséget" szenvednek el, ami vagyonszűkítéssel is jár, függetlenül attól, hogy az egyes országok milyen konkrét gazdaságpolitikai megoldásokat, terápiákat dolgoznak ki és valósítanak meg az átmeneti folyamatok "levezényelésére".⁸

A negyedik – az előbbihez szorosan kapcsolódó, attól az elemzés szintjén is csak részben elválasztható – probléma, amit az angolszász irodalomban "slumpflation"-nak neveznek, vagyis egy magas infláció melletti hosszantartó recesszió.⁹

Olyan válság, ahol a '70-es években a fejlett tőkés gazdaságban tapasztalt stagflációval szemben a GDP tartós és drasztikus visszaesése párosul az infláció ugyancsak tartósan magas, két (esetenként három) számjegyű ütemével, ami annak következménye, hogy a strukturális átalakulás során a régi struktúra pusztulásával

⁸ A téma bőveges hazai irodalmából külön kiemeljük Kornai [1993], Tardos [1993], Major [1993] és Ehrlich-Révész [1993] munkáit.

⁹ A kifejezést az UN Economic Commission for Europe [1993] már idézett kiadványa úgy definiálja, mint "prolonged recession and high inflation".

illetve lebontásával nem képes párhuzamosan kiépülni az új struktúra. Éppen ezért, ahogyan azt Erdős [1993] is bizonyítja, *sem a keynesiánus, sem a monetarista válságelmélet nem alkalmas ennek kezelésére.*

Az eddigi gyakorlatban ezeknek az "európai átmeneti gazdaságoknak" a válság leküzdésére valójában elméleti alapok nélkül *egy dilemma keretei közötti választási lehetőség* kínálkozott. Az egyik a "sokkterápia" kísérlete, ami Lengyelországban az ún. Balcerowicz-tervben nyilvánult meg a legkarakterisztikusabban (függetlenül attól, hogy ezt sem sikerült olyan eredeti, radikális módon véghezvinni, ahogyan azt eredetileg a hajdani pénzügyminiszter szerette volna). A másik a *"fokozatos átmenet"*, amit Magyarország követett talán a leginkább az átmenet első négy évében, és ami a "megbokrosodott" kormány Magyarországon 1995-ben itt is felváltott egy sokkoló "csomaggal". Mindkét gyakorlatnak, mindkét útnak feltétlen hívei és esküdt ellenségei egyaránt vannak, attól függően, hogy milyennek ítélik meg a makroökonómiai váltás sürgősségét, korlátait és/vagy kényszerpályáit. Úgy tűnik azonban, hogy a *dichotómia fals*, mivel azok a tényezők, amelyek az átalakulás sebességét és egyéb paramétereit meghatározzák, országonként (és talán még időszakonként is) rendkívül különbözőek, következésképpen a kétfajta terápiáról folytatott vita eléggé sikertelen, mi több, terméketlen. Egyáltalán maga a sokkterápia kifejezés is meglehetősen bizonytalan, pontatlan, és gyorsabb megoldást sugall, mint amit a valóságban reálisan el lehet várni. Ráadásul egy sokkoló terápia is különféle indíttatású, esetleg egymással homlokegyenest különböző alapfilozófiájú közgazdasági megfontolásokra épülhet, és az egyensúlyzavarok természetétől (költségvetési, külgazdasági, foglalkoztatottsági, belső áru- vagy pénzpiaci, szociális feszültségeket eredményező), akut vagy heveny voltától stb-től függően akár liberális, akár monetarista, engedő és/vagy restriktív jellegű lehet.¹⁰

A közép-európai országok számára az igazi nagy kérdés, hogy *van-e reális esély belátható időn belül a félperiférikus helyzetből való kitörésre* most, amikor a katonai-politikai szembenállás megszűnésével *elvileg a világgazdasági reintegrálódás lehetősége fennáll?* Van-e esély arra, hogy a transzformációval szükségszerűen együtt járó áldozatok megtérüljenek? E kérdésekre inkább *ambivalens válasz adható*, semmint határozott, kategorikus igen vagy nem. *Egyfelől* ma nem látszanak olyan karakterisztikus tényezők, amelyek az előző időszakban lehetővé tették egyes országok kiemelkedését az európai félperifériából, továbbá a probléma nagyságrendje is többszöröse a korábbiaknak. *Másfelől* viszont új fejlemények is megfigyelhetők, amelyek Nyugat-Európa számára is kívánatosak, mi több, bizonyos mértékig – főleg biztonságpolitikai okokból – szükségessé tehetik e térség gazdasági stabilizálását, ami értelemszerűen a gazdasági felzárkózás mozzanatát is tartalmazza. A pro és kontra tényezők közül azonban ma szinte lehetetlen eldönteni, hogy melyek lesznek a dominánsak illetve determinánsak. Ezek részben külső, részben belső tényezők, bár a két csoport között nyilvánvalóan nincs éles határvonal.

A *Schülterzone-helyzetből* következően a legnagyobb bizonytalanság egyik oldalról abból fakad, hogy a Szovjetunió megszűnését követően *nincs megfelelő biztonsági rendszer*, ami politikailag-katonailag stabilizálná ezt a régiót. A "biztonsághiány" következményei legélesebben a volt Jugoszláviában jelentkeznek, de

¹⁰ Ha például egy gyenge, inkább védelemre szoruló ágazatra a kormányzat "rázúdít" egy liberalizált importot azért, hogy a verseny következtében hatékonyságnövelése késztesse, ez feltétlenül sokkoló hatású lesz az itteni vállalkozókra, csakúgy, mint egy bérfagyasztás, ami a bérből és fizetésből élőket sokkolja.

háborúval fenyegető feszültségek nem korlátozódnak ide. Ez pedig óvatosságra készteti Nyugat-Európát az itteni elkötelezettségeket illetően, ami a másik oldalról teszi bizonytalanná a térség helyzetét. (Elég, ha a NATO bővítésével kapcsolatos nagyhatalmi villongásokra gondolunk.)

Tovább "színezi" a helyzetet, hogy a *Kelet-Nyugat szembenállás megszűnésével az EU egyik jelentős kohéziós ereje is gyengült*, ezzel szemben felerősödhetnek olyan tényezők, amelyek tradicionális és egyéb, újkeletű okokból és érdekekből a tagállamok egymástól eltérő viszonyulását erősítik fel akár a közép- és/vagy kelet-európai szubrégió egészét, akár annak egy-egy országát illetően. Ez egy adalék lehet ahhoz a folyamathoz, amelyet szakértők egyre nagyobb csoportja az EU-n belüli lehetséges dezintegrációs tendenciaként extrapolál, és amelynek természetesen sokkal lényegesebb, meghatározóbb okai vannak.¹¹

A két lehetséges szélső helyzeten kívül – ti. az EU-hoz csatlakozás és a kirekesztés-kirekesztődés mellett – egy harmadik lehetőség a *"törmelékövezetből"* *"ütközőövezetté"* válás is reális jövőalternatívaként jelentkezik, elsősorban a *"Visegrádiak"* számára, de bizonyos mértékig Szlovéniát és Horvátországot is ide sorolhatjuk. Az *"ütközőzóna"* sajátos funkciója lenne a *keletről jövő veszélyek tompítása* illetve leszerelése, a gazdasági okokból fakadó migráció, a gazdasági bűnözés és nemzetközi terrorizmus vagy a kábítószer terjedésének megsűrése. A *"nyugat védőbástya"* státusz egy köztes állapotot jelentene, mivel bizonyos szinten szorosabb együttműködésre késztetne, a kölcsönös biztonságra valamiféle garanciákat kívánná és egy viszonylagos stabilitást, aminek nemcsak katonai-politikai elemei lennének, hanem értelemszerűen kialakítandó és fejlesztendő gazdasági alapjai is. Történelmileg egy ilyen státusz nem ismeretlen ebben a régióban, kérdés, a globális világban hatékonyan érvényesíthető lenne-e, a globális folyamatok egy bizonyos szinten nem lépnék-e át, nem törnék-e szét ezt a mesterségesen kialakított védőzónát azzal, hogy elviselhetetlen feszültségeket indukálnak a társadalomban?

Sokkal összetettebbek és nehezebben prognosztizálhatók a *transzformációval* összefüggő tényezők. Elsőként az a probléma vetődik fel, hogy mi lesz (lehet) a *transzformáció végeredménye*, hová vezet a transzformáció? A kérdés maga is *háromdimenziós*: egyfelől *formációelméletileg*, másfelől a *gazdasági fejlettség tekintetében*, harmadsorban *integrációs összefüggésben* értelmezhető. Az első dimenzióban kissé vulgarizált megfogalmazásban a demokratikus jogállam és a modern, szociális piacgazdaság megteremtése jelenik meg érték- és céltételezésként. A másik dimenzióban a színvonal kérdése vetődik fel, vagyis az, hogy a transzformáció gazdaságilag mikor tekinthető befejezettnek: a fejlett piacgazdaságok valamilyen jelenlegi átlagszintjén, vagy a jövő azon színvonalán, amely egy utolérési periódus során következik be. Végezetül abban a dimenzióban, amely az európai integrációs folyamathoz méri a transzformációt, vagyis, hogy ezek az országok - az első két dimenziót is magába foglalóan - az EU teljes jogú integráns részévé válhatnak. Persze mindegyik dimenzióban ugyanazon generális kérdés vetődik fel, amely úgy fogalmazható meg, hogy amit el illetve utol szeretnénk (kellene?) érünk, maga is változik, és e változások – következményeikkel együtt – sok tekintetben nem láthatók előre. Képletesen szólva *"elmozdul a célpont"*, ezért a találat valószínűsége jóval kisebb, mint fix cél esetében. A transzformáció szempontjából ambivalens a korábbi

---

¹¹ A téma részletes tárgyalását lásd: Balázs [1993] és Kozma [1993] tanulmányában.

polgárosodásnak és a szocialista időszaknak az általános kulturális-műveltségi viszonyokra gyakorolt kettős pozitív hatása, vagyis az, hogy ebben a szubrégióban erőforrás-oldalról nézve egy sok tekintetben Nyugat-Európához mérhető, némely esetben azt meghaladó színvonalú, kvalifikált munkaerő áll rendelkezésre, valamint, hogy ez a munkaerő a tradicionális európai értékrendszerhez tartozik a maga sajátosságaival együtt. Ez – a periféria országaival szembeni, de Európa korábbi "szegényházának" időközben felzárkózott országaival egyező specifikum – elvileg kedvez egy jó külső és belső feltételrendszer mellett a felzárkózásnak. További, ehhez kapcsolható, ma még talán meglévő előny lehet(ne) a viszonylag alacsony munkabér, a komparativitás révén.¹²

A mérleg másik serpenyőjében ugyanakkor ez *egyfelől* jó alap a legkvantitatívabb, főként a reálértelmiség illetve az "elitszakmákban" dolgozó szakmunkások révén az "agyelszíváshoz" illetve a kvalifikált tevékenység "kiszivattyúzásához". *Másfelől* ahhoz, hogy a működőtőke-exporttal a nyugaton levetett és ide hozott technika könnyen adaptálódhasson, a munkaerő saját potenciáljánál alacsonyabb szintű alkalmazásával, felhasználásával. *Harmadrészt* viszont a piacgazdasági ismeretek hiánya, a létbiztonságot illetően a több évtizedes beidegződések, a munkafegyelem viszonylagos lazasága, a "munkahelyi demokrácia", a szociális juttatások egy bizonyos szintjéhez való hozzászokás stb. megnehezítik – és részben meg is drágítják – a transzformációhoz egyébként elengedhetetlenül szükséges külföldi tőke szerepvállalását. Ez a probléma a legkielemezettebben Németország ún. keleti tartományaiban jelentkezett az eddigiekben, azonban ha kisebb erővel is, de a többi érintett országra is vonatkozik. Ha a mérleg ezen serpenyője felé billen a dolog, felerősíti azokat a globalizációval összefüggő polarizáló, a térséget negatívan érintő tényezőket, amelyek egyébként is nehezítik a transzformációt, fokozza a félperifériából a perifériába való lecsúszást.

A szubrégiónak a gazdasági fejlettség, a tradíciók, a nyugati kultúrkörhöz tartozás szempontjából leginkább összetartozó országai a szovjet érdekszférából történt kiszakadást követő első eufóriájukban a mélyben meghúzódó kohéziós erőkre alapozva kísérelték meg az összefogást, a közös, vagy legalábbis összehangolt cselekvést az európai folyamatokba való integrálódás céljából. Rövid időn belül kiderült azonban, hogy ez a kohézió nem olyan szilárd, mint ahogyan az első pillanatokban látszott. A reintegrálódással kapcsolatos első problémák hatására azonnal megrepedezett az együttműködés. Kiderült, hogy mint általában tapasztalható egy válságos időszakban, most is azok a reflexek kerültek előtérbe, amelyek a problémák okait külső körülményekben, a belőlük való kiutat a másik, hasonló sorsa kárhóztatott ország vagy nép, népcsoport rovására, a Nyugat "kegyeinek" elnyeréséért az eszközökben nem válogató harcban vélik felfedezni. A rivalizálás a legkülönbözőbb területeken, a legváltozatosabb módszerek bevetésével kezdődött, és mindmáig nem csillapuló.¹³

¹² Magyarország e tekintetben már nem egyértelműen élvez komparatív előnyöket, mivel a rendkívül magas, sokak szerint irreális, irracionális mértékű bérjárulékok miatt a teljes bérköltség a gazdaság legális szférájában lényegében nyugat-európai szintű. Ez ellen hat viszont a fekete gazdaság növekvő részaránya, ahol köztudottan hiányzik ez a költségtényező. A fekete gazdaság így versenyképesebb, mint a legális, miközben a pénzmosáson keresztül azért "beszivárog ez utóbbiba is.

¹³ Ide tartozik, hogy ki tett többet a vasfüggöny lebontásáért illetve a szocializmus bukásáért, az a "becsalogatósdi" játék, hogy ki tud több működő tőkét hozni az országba, kinek jobbak a kapcsolatai Németországgal vagy másokkal, ki a vétkesebb a korábbi, mára megkérdőjelezett döntésekben és azok konzekvenciáiban (Bős-Nagymaros), ki tud jobban lobbizni a Világbanknál vagy a Nemzetközi Valutaalpnál, ki

A hivatalos Nyugat-Európa (tágabban a Nyugat), vagyis a kormányzatok illetve az államok által létrehozott és működtetett nemzetközi szervezetek szerepe ebben a "társasjátékban" köztudottan kettős. Erre már az előzőkben, a regionalitás általános kérdéseinek tárgyalásakor kitértünk. Van azonban a Nyugatnak egy másik hatásszférája, mindenekelőtt a transz- illetve multinacionális vállalatok, de általában is a magánvállalkozások tekintetében. E szféra tevékenysége állami szinten rendkívül nehezen átlátható, még inkább befolyásolható, mind a primer *gazdaország(ok)*, mind az ún. *donorország(ok)* által. Mivel a nemzetközi tőkemozgások döntő hányada ebben a szférában található, és mivel a gazdasági folyamatok nagyban meghatározzák a szubrégió hosszú távú lehetőségeit minden tekintetben, itt nagy veszélyt jelenthet az érintett országok számára egyik oldalról az a *rövidtávú profitérdek*, amit a "rablótőke" megjelenése és fosztogató tevékenysége példáz, másfelől az a *hosszú távú profitérdek* (elsősorban a multik részéről), amely a tőkebefektetésekkel nem munkahelyteremtő és korszerűsítő beruházásokat valósít meg, hanem piacot vesz saját termékei számára.¹⁴

IRODALOM

- Balázs Judit [1994]: Gazdasági biztonság – Közép-Kelet-Európai dilemmák. In: Magyarország a XXI. sz. küszöbén. MTA Jövőkutatási Bizottság, Budapest.
- Busek, E. [1992]: Az elképzelt Közép-Európa. Európai Utas–Századvég Kiadó, Budapest.
- Ehrlich Éva–Révész Gábor [1994]: Várakozások és valóság. Közgazdasági Szemle, 3. sz.
- Erdős Tibor [1993]: Válságelmélet és válságellenes gazdaságpolitika. Közgazdasági Szemle, 9. sz.
- Gröner, H.-Schulzet, A. [1993]: Die europäische Integration als ordnungspolitische Aufgabe. Gustav Fischer Verlag, Stuttgart, Jena, New York.
- Kornai János [1993]: Transzformációs visszaesés. Közgazdasági Szemle, 7-8. sz.
- Kozma Ferenc [1993]: A magyar gazdaságpolitikára ható, gazdaságon kívüli erők az ezreforduló éveiben (Tézises összefoglaló). Kézirat, Budapest.
- Parker, J. [1993]: Eastern Europe. The old world's new world. The Economist, March 13th.
- Szira Tamás [1993]: Qou vadis Hungaria? Gazdaság és Társadalom, 4. sz.
- Tóth László [1995]: Globalizáció és regionalizáció – Hatásuk a magyar gazdaságra, különös tekintettel a mezőgazdaságra. Társadalomkutató és Előrejelző Intézet (megjelenés alatt).
- Winiacki, J. [1994]: A szabvány reformcsomag alkalmazhatósága Kelet-Európában. Közgazdaság, 9. sz.

mennyiben tesz eleget és mennyiben nem az EBESZ kisebbségi határozatának, a korábbi államalakulat felbontása (Csehország és Szlovákia) stb.

¹⁴ Az alapképlet rendkívül egyszerű. Először is vedd meg azt a céget, amely viszonylag könnyen, gyorsan, olcsón átállítható a profilja, meglévő tőkéje, technikai színvonala alapján az általa már korábban kifejlesztett, még futó, de már a hanyatló, lezálló ágban lévő termékek tömeggyártására. Ha elég ügyes vagy, és jók a kapcsolataid, a vételár is rendkívül kedvező lesz, hiszen a donor országnak kell a pénz a költségvetési lyukak betömésére, az adósság finanszírozására. Másodszor, szabadulj meg attól a fejlesztő gárdától, amely felesleges teherre vált, ha nem akarsz itt fejleszteni, egy-két anyavállalattól importált menedzser a szükséges adaptálást elvégezteti néhány szakemberrel. Harmadszor, gondoskodj arról, hogy a belső piacon lehetőleg monopolpozícióba kerülj, vagyis piacot végy, mert így még csökkenő jövedelmek mellett is jó esélyeid lesznek a monopolprofit megszerzésének anélkül, hogy a későbbiekben komoly pénzbe kerülő innovációra kényszerülnél. Végül mindennek intézményes biztosítésként ösztönözd a beruházásvédelmi államközi egyezmények megkötését (ami nyilván csak képtelenek kétoldalú kötelezettségvállalás), a kereskedelem két- és többoldalú liberalizálását, ami természetesen mindig az erősebbnek kedvez és további piacokat nyit az itt működő tőke számára, miközben gyakorlatilag nem teszi lehetővé a versenyképes exportot stb.

LÁSZLÓ TÓTH

INTEGRATION AND REGIONALISATION AT EUROPE AFTER THE SECOND WORLD WAR

(Summary)

The present position of Europe in the world system was determined by the different development of the capitalist and socialist countries. The earlier relationships inside Europe have been restructuring by this long term diverse development. Because of the disintegration of the CEE's countries from the world economy the role of Europe was taken over from Western Europe, respectively the EC. The future position of Europe in the World is depending on the reintegration of Middle and Eastern Europe to the world economy and the rebuilding of the regional relationships.

The integration process was carried out in two different ways. Now the historical consequences of the two integration take a difficult situation to reorganise the organic regional relations between Middle-Eastern and Western Europe. It is necessary for the reintegration of Europe to transform of the Middle-Eastern countries from centralized economy to market economy. The difficulties of the transformation issue from the low efficiency of the economy, the necessity of privatisation, and the high level of international debt etc. It seems that the transformation process continues longer as Europe hoped it before and will be more difficult than it was thought.